

Министерство образования РС(Я)

Муниципальное учреждение «Муниципальный орган управления образования»

Муниципальное общеобразовательное учреждение Сунтарская гимназия

Дакылаат

***Саха оҕото сахалыы тыллаах, сирдээх-майгылаах буоларыгар төрөппүт
уонна учуутал сабыдыала***

Үлэни толордо: Сунтаардаабы гимназия
саха тылын уонна литэрэтиирэтин учуутала

Иванова А.Я

Иһинээбитэ

Кириитэ.....	3
Оҕо санатыгар болѳомтону ууруу.....	4
Дьизэ кэргэн сабыдыала.....	5
Иитээчи, учуутал оруола.....	6
Түмүк.....	9
Туһаныллыбыт литература.....	10

Кириитэ

Ханнык бабарар норуот бэйэтин төрүт культууратыгар тирэбирэн, онтон күүс ылан, омук быһыытынан сайдар, уратыланар. Өйө-санаата, иэйиитэ, үтүөбүэ-кэрэбүэ тардыһыта, мындыра-сатабыла кини тылыгар, төрүт культууратыгар түмүллэр уонна чочулар. «Төлкөбүн төрүөх ыччаккыттан ыйыт, кэскилгин кэнчээри оҕоһуттан көрүн» диэн норуот муударара мээнэбүэ этиллибэт.

Үтүөнү-кэрэни өйдүүр, үйэлээби-кэскиллээби айар, үчүгэй сизрдээх-майгылаах, сөптөөх толкуйдаах, ылыннарыылаах тыллаах-өстөөх эрэ киһи билинни олох кыһалбаларын этэннэ туоруон сөп. Ийэ тыла, төрүт культуурата оҕоһо айылба араас кистэлэнин, дьон-сэргэ сизрин-майгытын, уопсастыба олоһун-силигин ордук толору быһаарар, норуот итэбэлигэр ордук күүскэ сыһыарар.

Биһиги өбүгэлэрбит төрөөбүт тыл улахан дьайыылаабын бэрт өрдөөннүттэн билэллэрэ уонна ону таба туһаналлара. Ол курдук оҕолорун кыра саастарыттан бэйэлэрин үгэстэригэр, норуот ырыатыгар-тойугар, олонхотугар, оһуокайыгар уһуйаллара. Ол биллэн турар оҕо тыла сайдарыгар, кэпсэтэр, толкуйдуур, айар дьобурдара кэнииригэр тириэрдэрэ, уус -уран тыллара сайдарыгар көмө буолара.

Билинни кэмнэ төрөппүттэр оҕону ордук кичэйэн, тылланарын кытта сахалыы санарарга, кэпсэтэргэ үөрэтиэхтээхтэр дии саныбын. Бу кэмнэ оҕо майгыта-сигилитэ, интэриэһэ, ирдэбилэ сайдарыгар иитиллэр эйгэтэ улаханлык сабыдыаллыыр. Ылынымтыа уонна үтүктэр кэмигэр аттыгар баар дьон ханнык тылынан сангараллара улахан оруоллаах, суолталаах буолар.

Оџо санатыгар болџомтону ууруу

Оџо тыла-өһө сайдар кэмигэр төрөөбүт тылы үөрэтии сүнкэн оруолу сүгэр. Ол иһин бу кэмнэ оџону телефонна, телевизорга сыџайан кэбиһэр букатын сыһа суол. Оџо 3-4 сааһын психологтар саамай тынааһыннаах, барыга-бары тутах сааһынан ааттыллар. Тыла-өһө сайдарыгар саамай тоџоостоох кэм буолар. Ол иһин бу кэми куоттарбакка толору туһанан хаалыахха наада. Бу бириэмэџэ оџо хоһоону түргэнник хатыыр, остуоруйаны тылыттан тылыгар диэри кэпсээн биэрэр. Түөрт саастаах оџо барыллаан икки тыһыынча тылы билэр буолар. Маныаха уус-уран тыл сүдү көмөлөөх буолар. Дьэ иһигэр уус-уран литэрэтиирэџэ, ускуустубаџа сыһыан кэрэгэй буоллаџына, оџо эмиэ ол суолу тутуһарю Ааџар, ааџыны өрө тутар, уус-уран айымныы тугһунан сэһэргэһэр, ырытыһар эйгэџэ үөскээбит киһи, биллэн турар, ону илдэ улаатар, тус олоџор кини ис күүһэ, майгыта-сигилитэ, уйулџата, иэйиитэ ураты дирин, далааһыннаах буолар. Ол күүһү, уйулџа күүһүн, киһилии буолуу эниэргийэтин кини хантан ингэринэрий? Манна хоруй биир-норуот тылынан уус-уранан айымныытыттан, уус-уран литэрэтиирэттэн. А.С. Пушкин ньээнээтэ Арина Радионовна ииппэтэџэ буоллар, нуучча тылын улуу тылын тилиннэрбит уһулуччулаах бэйиэт Пушкин суох буолуо этэ диэн мээнэџэ эппэтээр. Биһиги айар тыл аџалара буолбут маннайгы суруйааччыларбыт-бары норуот тылынан уу-уран айымныытынан иитийэхтэнэн, онон күүһүрэн, этэр тылларынан бар дьонноругар уһугуннарбыт, күн бүгүнүгэр диэри өйбүтүн-санаабытын, майгыбытын-сигилибитин чэбдигирдэ турар улуу күүстээхтэр.

Дьиз кэргэн сабыдыала

Оҕо инники дьылҕатыгар дьиз кэргэн сүрүн оруолу оонньуур. Оҕо төрөөбүт тылынан сангарарыттан саҕалаан, сахалыы эйгэлээх, чөл туруктаах ыалга иитилиннэбинэ – ситэн-хотон, буһан-хатан тахсарыгар бигэ тирэхтээх буолар. Кини дьиз кэргэнэ - дэгиттэрдик сайдар кыһата, олоххо үөрэтэр маннайгы оскуолата буолар.

Саха ыччата оҕо эрдэбиттэн, төрөөбүт буоруттан силистэнэн-мутуктанан иитилиннэбинэ, үтүө үгэстэрин этигэр-хааныгар ингэриннэбинэ, амарах сүрэбин, мындыр өйүн, уран тарбаҕын утумнаатаҕына үөрэби-билиини кэбэбэстик ылынар, өйө санаата туругулар, майгыта-сигилитэ ситэр, айар-тутар дьобура тобуллар, айылҕаттан бэриллибит эйгэтэ кэниир. Онон тереппуттэр оҕону отой кыра эрдэбиттэн тереебут тылын, дойдутун, Сахабыт сириг таптыырга, баайын-дуолун, уутун-хонуутун харыстыырга үөрэтиэхтээхтэр. Саха оҕотун иитэр сүрүн тосхоло сэмэй майгылаах, үүнэ-тэһинэ суох бас-баттах майгыттан туттунар, сизэрэ суох быһыыттан тардынар киһилии киһини иитэн таһаарыы буолар.

Оҕо төрөөбүттэн үчүгэйгэ эрэ тардыһар аналлаах. Онуоха болҕомтотун тардыахха, учугэйи, куһаҕаны араарарыгар уерэтиэххэ наада. Күүһүнэн өттөйөн кутун-сүрүн баттыыр олох сыһа. Киһи быһыытынан убаастаан, болҕойон истэн кэпсэтэр наада.

Иитээччи, учуутал оруола

Төрөппүттэргэ улахан көмөлөһөөччүлэринэн оҕо уһуйааннара, оскуолалар буолаллар. Ол эбэтэр, хас биирдии учуутал, иитээччи эмиэ саха оҕотун сахалыы сизэрдээх майгылаах, киһилии киэптээх, омук быһыытынан ураты суоллаах-иистээх, олоххо толору бэлэмнээх буола улааталларыгар олук уураллар.

Итинник соругу тутан, биһиги, учууталлар, оҕону төрөөбүт тылынан хайдах сайыннарабытын, туох үлэни ытарбытын туһунан кылгастык сырдатыахпын баҕарабын.

Учуутал үөрэтэр предметинэн уруогунан эрэ мунурдаммат. Кини кылаас таһынан үлэ араас көрүнүн былааннаахтык ытара үлэтин ис хоһоонун байытар, сайыннарар, оҕо билиитин, интэриэһин үрдэтэр, кэнэтэр, төрөөбүт тылга, дойдуга тапталы иитэр. Учуутал, төрөппүт, үөрэнээччи хардарыта сибээстэрин, үтүө сыһыаннарын олохтуурга көмөлөһөр.

Оскуолаҕа үөрэнэр оҕо төрөөбүт тыл, литература уруоктары итиэннэ араас сахалыы куруһуоктар нөнүө саха буоларын билинэр, билии ылар, сатабылга үөрэнэр.

Ханнык баҕарар оскуола төрөөбүт тылбыт сүппэтин-симэлийбэтин, сайда-чэчири туарын туһугар үгүс үлэни тэрийэн, былааннаан ытар. Ол курдук биһиги гимназия учууталлара, онтон туора турбакка, араас үлэни тобулан, тэрийэн ытарга кыһаллабыт. Ол курдук «Тыл хонуута», «Фольклор», «Үрүйэчээн», курдук сахалыы сананы, фольклору сайыннарар куруһуоктары уонна электиибинэй куурустары салайан үлэлэтэбит. Оҕо манна дьарыктанан билиитин кэнэтэр, дьобурун, талаанын арыйар.

Сылын аайы төрөөбүт-тыл уонна сурук-бичик күнүн чэрчитинэн араас күрэхтэри, тэрээһиннэри иилээн-саҕалаан ытабыт. Республикабыт,

көнсүтүүссүйэбит күнүн мэлдьи сахалыы сайбаччы таҥастаах, өрө көтөҕүллүүлээх, үөрэ-көтө көрсөбүт. Араас хабааннаах республика да, улуус да таһымыгар ытыллар күрэхтэргэ, тэрээһиннэргэ оҕолорбутун бэлэмнээн кытыннарабыт. Маннык тэрээһиннэргэ оҕо элбэхтик кытыннабына биллэн турар, бэйэтигэр эрэллээх буолар, айар дьоһура сайдар, талаанын арыйар, сыанаҕа холкутук туттарга үөрэнэр.

Биир бастыҥ куруһуокпутунан буолар - фольклор куруһуога. Бу куруһуогу Надежда Александровна Петрова салайан ытытар. Манна оҕолор араас сахалыы үнстүрүмүөҥнэ оонньуу үөрэнэллэр, норуот ырыатын, оһуокайын туһунан билсэллэр. Олонхону толоро үөрэнэллэр. Үөрэммит сатабылларынан араас тэрээһиннэргэ, күрэхтэргэ кытталлар. Ол курдук 2019с Абхазия курудук ыраах сиргэ баран, Платон Алексеевич Ойуунускай Дьулуруйар Ньургун Боотур олонхотунан кыттан лаурает 1 истиэпэннээх үрдүк аатын сүгэн кэлбиттэрэ. Хомус ансаамбылынан, норуот ырыатын күрүбэр эмиэ үрдүк ситиһиилэнэн кэлбиттэрэ.

Маны тыһын, биһиги оскуолабытыгар сылын аайы республика таһымнаах Тыл бэстибээлэ ытыллар. Манна республика араас муннуктарыттан оҕолор кэлэн тыл олимпиадатыгар, конференцияҕа, дебакка уонна Мистер полиглот диэн күрэххэ кэлэн күөн көрсөллөр. Бу бэстибээлгэ төрөөбүт тылбыт хайаан да инники күөҥнэ сылдьар. Оҕолор ийэ тылларыттан саҕалаан, атын араас омук тылын төһө баһылаабыттары көрдөрөллөр.

Ону таһынан оскуолабытыгар сылын аайы оҕо ыһыағын ытытабыт. Оҕо бэйэтин омук быһыытынан билиниитэ, сайдыыта ыһыах бырааһынньыгы нөнүө барар. Ыһыағы үрдүк таһымна ытытарга оскуола оҕолорун кытта сылы быһа тиһиктээх үлэ барар.

Ити курдук түөрүйэни уонна быраактыканы дьүөрэлээн үөрэтии оҕону сайыннарыыга быдан табыгастаах. Оҕо түөрүйэни быраактыкаҕа туттара быдан судургу. Ити курдук оскуолаҕа ытыллар тэрээһиннэр оҕону саха омук быһыытынан иитэргэ олук уураллар. Оҕо инники олоҕор бу ытыллар үлэлэр улахан туһалаах буолаллара саарбаҕа суох.

Түмүк

Сахабыт тылын, культуратын бараммат барҕа баайа, айар тылын алыба саха оҕотун дууһатын байытар, кэрэни кэрэхсиир, өйүн сытыылыыр, сымнаҕас аһыныгас санаалыыр, уус-ураннык кэпсиир, суруйар уонна айар дьоҕурун сайыннарар. Сахалы тыынна иитилибит оҕо оскуолаҕа чэпчэкитик үөрэнэр, оҕолору кытта тапсар, бодоруһар, бэйэтин наадатын быһаарсар. Бу барыта оҕо бэйэтин «Мин - киһибин» диэн сананарыгар кыах биэрэр, бэйэтигэр эрэли үөскэтэр. Наука да этэринэн, төрөөбүт тылын баһылаабыт эрэ киһи- инники өттүгэр сайдар кэскиллээх. Өскөтүн төрөөбүт норуотун баай тылын, уус-уран айымьытын билбэккэ улааппыт оҕо быһыта- орута эрэ саналаах, киһини кытта киэнник, истинник сатаан кэпсэппэт буолар. Бэйэтин омугун дьоно сахалы кэпсэтээри гыннахтарына тылларын ейдеебет буолан, кыбыстар, куота-тэйэ туттар, тонкуруун киһи буолан улаатыан сөп. Төрөөбүт тылын билбэт киһини, омуга суох киһи курдук көрүүххэ сөп. Бу ыарахан кэскил. Оҕолор, улаатан баран, итини ейдееһинер, терешпүттэригэр кыһынарар, кинилэртэн хоргутар буолаллар. Ол туһуттан көлүөнэлэр ей-санаа, майгы-сигили өттүнэн сибээстэрэ мөлтүүн сөп.

Онон төрөшпүттэри кытта бииргэ оҕоҕо кыра эрдэбиттэн төрөөбүт тылыгар, култууратыгар тапталы инэрдэспитинэ, харыстаан, сайыннаран истэспитинэ, чэхчы үрдүк культуралаах, чөл туруктаах, мындыр өйдөөх, бары өттүнэн киэн сайдыылаах туспа омук быһыытынан биллэр-көстөр ыччаты иитэн таһаарыахпыт.

Туһаныллыбыт литература

1. Иитии кыһата №4 учууталга, төрөппүккэ уонна үөрэнээччигэ аналлаах сылга түөртэ тахсар научнай-методическай сурунаал 2009с
2. Дьэ кэргэн уонна оскуола оҕону иитиигэ.-Саха сиринээби норуот педагогикатын Ассоциацията.-Дьокуускай 2005с.
3. Иитии кыһата №3 учууталга, төрөппүккэ уонна үөрэнээччигэ аналлаах сылга түөртэ тахсар научнай-методическай сурунаал 2009с
4. Төрөөбүт тыл уонна литература-саха тылын уонна литературатын учууталларыгар аналлаах сылга түөртэ тахсар научнай-методическай сурунаал.-2010с.